

Б.В.Грановський

ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ АКАДЕМІЧНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ

Керівництво Української Академії наук (УАН)* виняткову увагу приділяло видавничій справі. Було розроблено її широку програму. Йдеться про загальноакадемічний щорічник «Звіdomлення Академії наук», автономні видання кожного з трьох структурних відділів УАН - «Бюлетені», «Вісники», «Записки», «Матеріали», «Начерки», монографічні праці тощо. При кожному відділі мали діяти колеґії, щоб виробляти критерії розподілу коштів і паперу між ними, сплатення авторського гонорару¹.

При Академії не було передбачено власного видавництва з поліграфічною базою. Тому її перші видання, зокрема «Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві» (українською і російською мовами), «Статут та Штати Української Академії наук у Києві», «Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року», вийшли з друкарні Українського Наукового Товариства у Києві (УНТК). Надбанням широкої громадськості вони не стали, бо Академія «не мала будь-яких коштів навіть на те, щоб пофальцувати та поброшурувати вже видрукувані аркуші отих своїх офіційних публікацій ..., і вони стосами печатних простирадел лежали і порошились в коморі»².

Становлення видавничої діяльності відбувалось у важких умовах господарської розрухи, економічної кризи, голоду, спричинених війнами.

У травні 1919 р. Спільним зібранням УАН було прийнято постанову про продаж видань за

* З 1921 р. - Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН).

© Грановський Борис Васильович, Київ, 1994

цінами, нижчими від їхньої собівартості і передачу їх Петербурзькій Академії наук через академіка О.Є.Ферсмана (ф. 1, од. зб. 26142).

Власники приватних друкарень вважали почесним видавати академічні праці, гарантуючи позачерговість і високу якість виконання, займаючись їх розповсюдженням. Однак Академія розпочала клопотання про виділення їй коштів на придбання власної друкарні (ф.1, од. зб. 26126), і вирішити цю справу доручили спеціальній комісії (в складі академіків Д.І.Багалія, С.П.Тимошенка і П.А.Тутковського) (ф. 1, од. зб. 26129).

Навесні 1919 р. до Всеукрвидаву було надіслано на розгляд і затвердження перший видавничий план УАН (з 1 квітня до 1 вересня 1919 р). Згідно з ним передбачалися, зокрема, випуск «Записок» Історично-філологічного та Соціально-економічного відділів, «Вісника Фізико-математичного відділу», публікація результатів досліджень з геології та фауни України, з геохімії земної кори, з історії західно-російського та українського права, бюлетнів Демографічного інституту та Інституту економічної кон'юнктури, монографічних праць академіків Д.І.Багалія, О.І.Левіцького, М.І.Петрова, М.Ф.Сумцова та ін.³ 25 найменувань друкованих праць УАН було включено до загальнодержавного видавничого плану.

Всеукрвидав, «враховуючи велику наукову значимість», підтримав клопотання Академії про додаток до цього плану «Матеріалів до української природничої термінології та номенклатури» (два томи обсягом 42 друкованих аркуші)⁴.

Перше видання УАН - «Записки Історично-філологічного відділу Української Академії

наук» (К., 1919). Склалися вони з наукової частини, заміток і матеріалів, критики і рецензій, бібліографії, офіційної та довідкової частин. У «Записках» було вміщено наукові та критичні статті зарубіжних і українських авторів, зокрема М.І.Петрова та Д.І.Багалія, відомості про Історично-філологічний відділ, перших академіків УАН і бібліографію їхніх праць.

Того ж 1919 р. побачили світ перша та друга частини журналу «Книжний вісник» (видавець - Всенародна Бібліотека України (ВБУ), з матеріалами про діяльність національних та зарубіжних бібліотек, з питань бібліології та бібліографії, книгознавства тощо. Третю частину «Вісника» було підготовлено до випуску, але з фінансових причин його видання припинилось⁵.

Інші передбачені планом «Всеукрвидаву» академічні праці не вийшли через політичні, економічні і бюрократичні обставини. Видавнича діяльність УАН була перервана майже на два роки.

Ось що пише академік А.Ю.Кримський у листі «Всеукрвидаву» 18 серпня 1919 р.: «Академія наук, нещодавно розпочавши свою науково-видавничу діяльність, ледве змогла знайти спеціально пристосовану для наукових видань - з спеціальним шрифтом - типографію. Це типографія товариства «Друкар», де тепер має друкуватися багато видань всіх відділів Академії ... Тепер поліграфічний відділ Всеукрвидаву постановив реквізувати шрифт типографії товариства «Друкар». Отже цією реквізицією було б зруйновано типографію з її спеціальними шрифтами для старослов'янських текстів, математичних праць та інш. і тим самим припинено видавничу діяльність Академії наук. Через те Академія звертається до Вас з проханням вжити всіх заходів для того, щоб не було реквізовано типографію «Друкар», що дуже пошкодило б діяльності молодій науковій установі республіки»⁶.

Наприкінці 1919 та протягом 1920 р. всі ресурси поліграфії було мобілізовано на випуск агітаційно-пропагандистської літератури. Усього - 3 728 525 брошур, 1 738 500 листівок та 372 000 плакатів⁷ і лише 10 наукових праць⁸, серед яких не було жодної академічної.

Унеможливлення друкувати свої наукові праці негативно позначилося на ефективності роботи

академічних установ. За міжнародними нормами пріоритет за вченими закріплювався тільки у тому разі, коли результати наукових досліджень були опубліковані французькою, німецькою чи англійською мовами⁹. Отже, треба було вишукувати можливості для друку (ф.1, од. зб. 26165, 26170, 26184).

Паперова й поліграфічна промисловості занепали. Підприємства «Укрпаперу» в другій половині 1921 р. виробили лише 10 % продукції порівняно з 1913 р.¹⁰ Через економічну блокаду скорочувались імпорتنі поставки. Надійшло всього 664 пуди паперу і поліграфічних матеріалів¹¹. Голод спричинив вплив робочої сили з міст у села.

На засіданні колегії «Всеукрвидаву» (червень 1921 р.) констатувалося: «Харківські друкарні не працюють ... В Кременчузі друкарні стоять із-за втечі робітників. У Києві роботи зупиняються із-за відсутності коштів і харчів»¹². Тільки за перші шість місяців з поліграфічної промисловості відплинуло 60 % професійних кадрів - тобто 6032 спеціаліста¹³.

25 січня 1921 р. Рада Народних Комісарів УРСР видала постанову «Про Українську Академію наук», згідно з якою передбачалося «передати у переважне користування Академії наук досить оснащену друкарню в Києві та забезпечити її папером для академічних видань»¹⁴. На Спільному зібранні УАН 21 лютого 1921 р. зазначалося, що поліграфічне устаткування «Друкаря» найбільш відповідає вимогам для видання академічних праць (ф. 1, од. зб. 26198).

Академік Д.О.Граве звернувся до керівництва УАН з пропозицією створити загальноакадемічний Редакційний відділ, який мав би готувати праці науковців Академії до друку, перекладати класичні твори іноземних авторів тощо (ф. 1, од. зб. 26204). Цю ідею деякі відділи не підтримали. Тому Спільне зібрання 4 квітня 1921 р. відкинуло створення такої структури (ф. 1, од. зб. 26026).

Навесні того ж року в систему Академії влилось УНТК, яке мало у своєму розпорядженні невелику, пристосовану суто для видання наукових праць друкарню. Це була фактично єдина поліграфічна база, де друкувалися праці науковців УНТК, УАН, Сільськогосподарського комітету України.

Керівництво УАН вважало, що вона перейшла в розпорядження Академії згідно з постановою РНК УРСР від 25 січня 1921 р. Проте устаткування друкарні УНТК було демонтовано. Вона опечатана (ф. 36, од. зб. 590, арк. 18).

Академія наук заявила рішучий протест (ф. 1, од. зб. 26213). «Позбавлення державних наукових установ друкарні, - наголошував А.Ю.Кримський, - було в сучасних умовах важкою втратою для розвитку української культури» (ф. 1, од. зб. 590). Однак до його думки ніхто з чиновників не прислухався.

І хоча кількісний склад ВУАН зменшився з 606 до 147 чоловік, а заробітна плата ординарного академіка становила лише один долар на місяць¹⁵, учені творили науку, поновили видання академічної книги, видрукувавши у 1921 р. «Найголовніші правила українського правопису», першу частину монографії професора Т.Сушицького «Західно-російські літописи як пам'ятки літератури», два номери «Збірника Історично-філологічного відділу»¹⁶.

Неп, госпрозрахунок сприяли зміцненню матеріальної бази видавництва України, збільшенню обсягу національного друку (у 1920 р. було випущено 46 книг наукової та науково-популярної літератури¹⁷, у 1921 р. - 231 - це понад 20 % від загального обсягу назв книжкової продукції республіки)¹⁸.

Наукова громадськість продовжувала турбуватися про створення власного видавництва на кооперативних засадах. Його концепцію Д.І.Багалій виклав у доповіді «Видавничий кооператив працівників науки», яку виголосив на пленумі Всеукраїнського комітету сприяння вченим у березні 1922 р.¹⁹ Питання «Професорський видавничий кооператив» розглядалося також на одному із засідань колегії Наркомосу УРСР 24 травня 1922 р.²⁰ Безрезультатно.

За складних обставин, коли урядові структури саботували виконання постанови РНК УРСР від 25 січня 1921 р., гальмували організацію кооперативного наукового видавництва, Академія наук звернулася до уряду республіки з клопотанням про передачу їй друкарні Києво-Печерської лаври «зі всіма машинами, касами, шрифтами та іншим устаткуванням»²¹. У травні 1922 р. цей дозвіл було

одержано, однак трест «Київ-Друк» чинив опір, аж поки його не було притягнуто до відповідальності. Наприкінці 1922 р. Лаврську друкарню було передано ВУАН.

«Де-юре» вона існувала, а «де-факто» поліграфічне обладнання частково було вивезено, частково зруйновано, шибки у приміщеннях вибито, енергетичні машини пошкоджено²², а старозавітні слов'янські шрифти встеляли підлогу друкарні великими нерозібраними купами (ф. 1, од. зб. 26579).

Коштів на ремонт друкарні бракувало і Академія була змушена передати її в оренду «Друкарю». Згідно з угодою, щомісяця мали виходити академічні праці на папері, наданому ВУАН, обсягом десять друкованих аркушів. «Друкар» не поспішав придбати латинські шрифти, математичні та хімічні знаки, що гальмувало випуск праць Фізико-математичного відділу ВУАН тощо (ф. 1, од. зб. 26266).

За клопотанням Академії, Науковий комітет Укрголовпрофосвіти постановив виділити кредит у розмірі 20 млрд. крб. (за курсом 1922 р.) для видання періодичних збірників наукових праць. Колегія Наркомосу УРСР визнала, що видавнича діяльність ВУАН - це справа державної ваги і 10 серпня 1922 р. затвердила рішення Укрголовпрофосвіти²³.

Зі згаданої суми Академія отримала тільки половину. Триразове подорожчання поліграфічних робіт поставило видавничу справу під удар (ф. 1, од. зб. 26266). Під приводом порушення угоди з Державним видавництвом України (ДВУ) Академію було оштрафовано на 10 млрд. крб. З'ясувалося, що представник Інституту термінології ВУАН професор А.Яната без відповідних повноважень і відома керівництва підписав 16 березня 1922 р. з ДВУ угоду на видання серії термінологічних словників, рукописи яких своєчасно до видавництва не надійшли²⁴.

А.Яната від роботи в АН був усунений, а до РНК України в Харків терміново виїхали академіки М.М.Крилов і А.М.Лобода. Кошти ВУАН повернули (ф. 1, од. зб. 26268, 26276, 26280). Але вдалося випустити у Харкові лише першу частину «Бюлетня Редакційного Комітету для видання творів О.П.Потебні» та в Одесі - «О.П.Потебня».

Полное собрание сочинений. Т. I. Мысль и язык».

На цьому поневіряння ВУАН з друком не закінчилися. Товариство «Друкар» порушувало в орендованій друкарні загальновизнаний порядок функціонування підприємства, зокрема «не робило відрахунків від прибутків на соціальні потреби і тим самим заборгувало державі значну суму» (ф. 1, од. зб. 26283).

Трест «Київ-Друк» скористався ситуацією для повернення собі Лаврської друкарні за сприянням Київського Губдержплану (27 березня 1923 р.). Лише особисте втручання наркома освіти УРСР В.П.Затонського допомогло вийти ВУАН з цього важкого становища. За пропозицією наркома, Редакційний відділ Наркомосу УРСР заключив з ВУАН угоду на п'ять років. Академія передавала свою поліграфічну базу в оренду. Наймач зобов'язувався сплатити борг, нести юридичну та адміністративну відповідальність і «друкувати без затримки праці любого з відділів ВУАН в обсязі 10 друкованих аркушів в місяць». 14 червня 1923 р. ця угода вступила в законну дію (ф. 1, од. зб. 26282).

Видавництво «Червоний Шлях» (на нього Наркомос УРСР поклав відповідальність за дотримання цієї угоди) лише на 75 % виконувало зобов'язання перед ВУАН (1923 - 1924 рр.) Виробничі потужності академічної друкарні, зокрема придбані коштом АН дві американські ротаційні машини, використовувались не в її інтересах. Як і раніше, бракувало поліграфічних засобів для друкування праць фізиків, математиків, хіміків (ф. 1, од. зб. 22793). У 1923 р. замість 15 аркушів праць в галузі природничих наук вийшло тільки 4 (ф. 1, од. зб. 23542).

У редакційному портфелі академічних установ нагромадилося близько 4000 авторських аркушів рукописів (ф. 1, од. зб. 26579). Одним з першочергових завдань ВУАН стало зробити їх надбанням як вітчизняного, так і зарубіжного наукового загалу. А.Ю.Кримський «самовіддано взявся до організації видавничої справи Академії, віддаючи їй не тільки свій вільний час, але й всі свої зароблені гроші. Розуміння справи, уміння знайти відповідних людей та надихнути їм свого ентузіазму - все це заслуга Кримського» (ф. 1, од. зб. 26547).

Негативно позначився на видавничій діяльності

ВУАН брак паперу, фонди на нього централізовано не виділялись. Кошти на придбання «давали автори видаваних праць, чи попросту співробітники Академії наук, чи, нарешті, зовсім сторонні люди, котрі цінували культурну працю Української Академії і розуміли велику вагу її видавництва»²⁵. І результати досліджень хоча «на препоганенькому папері неодинакових сортів і кольорів, частогусто навіть різних форматів в тій самій книжці, нечіткими допотопними шрифтами» (ф. 1, од. зб. 26579, арк. 5), без сплатення авторського гонорару, але друкувалися, на громадських засадах у позаробочий час фальцювались, брошурувались і виходили в світ.

У 1923 р. видавництвом «Червоний шлях» та іншими було випущено 19 академічних праць, десь по 1200 примірників кожна (загальний обсяг 129,5 друкованих аркушів) (ф. 1, од. зб. 26579, арк. 4). Окрім збірників праць I-го Відділу, вийшли праці та «Записки Фізико-математичного відділу ВУАН», «Українські геологічні вісті» та «Український зоологічний журнал», словники геологічної та хімічної термінології, монографії Д.І.Багалія, А.Ю.Кримського, П.А.Тутковського.

Порівняно з минулими роками це було значним досягненням національної Академії, хоча ще багато важливих наукових праць залишалось у рукописах. Серед них і багатотомна серія «Українського народного мистецтва» (на друкування першого тому було асигновано 4000 крб. золотом). Вона була вилучена через відсутність поліграфічних потужностей з видавничих планів²⁶. Кабінет антропології та етнології у своєму зверненні до Спільного зібрання 30 травня 1924 р. наголошував, що підготовлені до друку рукописи «втрачають свою вартість і не матимуть свого значення, що їм надавалось спочатку», і що цей фактор «обмежує вплив ВУАН на культурне і наукове життя країни» (ф. 1, од. зб. 26305).

Порівняно з 1918 р. мережа наукових установ Академії зросла у 2,5 рази і нараховувала 64 структурних підрозділи²⁷. Відновилося видання журналу колишнього УНТК «Україна» під егідою Академії (ф. 1, од. зб. 26304). На одному із засідань Спільного зібрання А.Ю.Кримський запропонував розіслати зарубіжним науковим центрам «Звіdomлення ВУАН за 1919-1924 рр.», щоб

«з поданих там цифрових даних наочно побачили, яку велику працю встигла переробити Всеукраїнська Академія наук за п'ять літ свого існування» (ф. 1, од. зб. 23542).

У 1924 р. в Академії з'явилася можливість завершити поліграфічну обробку своїх попередніх видань. Було пофальцьовано та поброшуровано понад 30 000 примірників книг і журналів.

Серед макулатури колишньої Лаврської друкарні співробітники ВУАН знайшли і листки-відбитки книги професора Ф.Титова «Матеріали до історії книжної справи на Україні в XVI-XVIII вв.». Їх було впорядковано і зроблено 200 примірників. Сьогодні це одне з рідкісних видань ВУАН. Усього в 1924 р. друкована продукція Академії нараховувала 34 назви монографій, збірників, журналів обсягом 331,5 друкованих аркуша (ф. 1, од. зб. 26579, арк. 5).

Позитивні зрушення в сфері видавничої справи дали змогу ВУАН брати активнішу участь у внутрішньому й зовнішньому книгообміні. У 1924 р. було розіслано 10 455 примірників академічних видань 210 радянським і 89 закордонним науковим організаціям (ф. 1, од. зб. 26579, арк. 6). Видання ВУАН експонувалися на Празькій міжнародній виставці книги в 1924 р. (ф.47, од. зб. 21, арк. 44). Це сприяло зростанню міжнародного авторитету українських вчених. «Наукові праці

Академії дали міцний внесок у всесвітню науку²⁸. Важливі результати здійснених у стінах інститутів ВУАН досліджень були опубліковані на сторінках союзної та іноземної періодики. Так, у наукових журналах Німеччини українською та німецькою мовами вийшли статті професорів М.Холодного, І.Шмальгаузена, О.Палладіна тощо. Багато наукових праць академіка М.Крилова публікувалось у виданнях Паризької АН, у математичних виданнях США, Італії, Іспанії, Японії²⁹.

Зростання мережі академічних установ і числа науковців, а також ефективності їх праці потребувало адекватного зростання видавничої продукції. Проте на кошти, виділені Укрголовнаукою (ф. 1, од. зб. 26547), можна було випустити тільки 85 друкованих аркушів. Усього ж у 1925 р. вийшло 53 найменування книг, збірників та періодики ВУАН загальним обсягом 391,5 друкованих аркуша (ф. 1, од. зб. 26579). Тобто, близько 80 % свого друку ВУАН змушена була видавати за рахунок інших статей кошторису Академії, коштом позаакадемічних установ і приватних осіб. Таке становище позначалося на ритмічності видавничої справи, ставило її в залежність від джерел фінансування, отже, видавалося більше праць історичних, мовних, етнографічних, ніж технічних і природознавчих (див. табл.).

Статистичні дані видавничої діяльності УАН-ВУАН в 1919-1928 рр.
по галузях наук

Роки	Суспільні науки			Природничі й технічні науки		
	Число назв	Обсяг у сторінках	Тираж у тис. примірників	Число назв	Обсяг у сторінках	Тираж у тис. примірників
1919	10	947	-	-	-	-
1920	-	-	-	-	-	-
1921	3	230	17.5	-	-	-
1922	2	310	-	-	-	-
1923	13	1543	16.7	4	161	4.1
1924	17	3333	28.3	6	240	8.4
1925	21	3063	38.7	15	1108	13.5
1926	36	7635	54	21	1389	23.2
1927	51	12419	111.6	13	1639	16
1928	73	17137	114.3	20	2374	23.2
ВСЬОГО	226	46617	389.1	79	6908	88.2

1925 р. був переломним для видавничої справи ВУАН. Академічні книги в поліграфічному та художньому виконанні досягли рівня продукції провідних видавництв республіки. Було налагоджено зв'язки з торговельними організаціями та закордонними іноземними фірмами. Стабілізувався міжнародний книгообмін.

У 1926 р. державні асигнування на випуск праць ВУАН становили 33 041 крб., а в наступні 1927 - 1928 рр. - 34 716 і 90 000 крб.³⁰ Зміцнення фінансової бази видавничої справи ВУАН дало змогу у 1926 - 1928 рр. випустити в світ (за кількістю назв) відповідно 64, 94 і 108 монографічних праць, наукових збірників та періодики обсягом 669,5, 999 і 1305 друкованих аркушів (ф. 1, од. зб. 26579, арк. 9-10). У 1926 р. було розіслано (безкоштовно) 40 114 примірників видань ВУАН 358 установам, у тому числі 154 закордонним, у наступному 1927 р. ці показники становили 68978, 449 і 186³¹.

У 1926 - 1928 рр. в світ вийшли монографічні праці академіків ВУАН П.А.Тутковського,

М.Т.Кашенка, М.С.Грушевського, А.Ю.Кримського, В.М.Перетца, М.М.Крилова, Д.О.Граве, М.В.Павлової, В.О.Плотнікова, К.Г.Воблого та інших, що й сьогодні не втратили своєї наукової цінності.

З метою інтенсифікації науково-технічного прогресу, у 1928 р. комісія Наркомосу УРСР вивчала діяльність Академії і стан її видавничої справи. Головними її недоліками було визнано диспропорцію між дослідженнями та випуском праць суспільнознавчого та природничо-технічного характеру, недостатньо уваги, зокрема, приділялось хіміко-біологічним, сільсько-господарським та медичним наукам. Було рекомендовано Колегії Наркомосу УРСР «забезпечити через Укрнауку ВУАН тверду базу і плановість її наукової діяльності відповідними асигнуваннями коштів на організацію лабораторій, кабінетів, побільше друкувати наукових творів академіків, ув'язати плани ВУАН з плановою діяльністю на Україні» (ф. 1, од. зб. 26541).

¹ Інститут рукопису ЦНБ, ф. I, од. зб. 26119, 26120. Далі при посиланні на це джерело фонд і одиницю збереження вказуємо в тексті.

² Звідолення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1924 рік. - К., 1925. - С. 30.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), оп. I, ф. 166, спр. 740, арк. 69, 80.

⁴ Там само, спр. 742, арк. 91-92.

⁵ *Постернак С.* Всенародна Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук у Києві. - К.: ВУАН. - 1923. - С. 54.

⁶ ЦДАВО України, оп. I, ф. 166, спр. 718, арк. 25.

⁷ Там само, ф. 177, спр. 115, арк. 44.

⁸ *Молодчиков О.* Книга Радянської України. - К., 1972. - С. 35-36.

⁹ Советская Россия. - 1988. - 21 мая.

¹⁰ Вісті ВУЦВК. - 1922. - 7 січня.

¹¹ Там само. - 15 лют.

¹² ЦДАВО України, оп. I, ф. 177, спр. 103, арк. 20.

¹³ Там само, спр. 115, арк. 10.

¹⁴ Книга и книжное дело в Украинской ССР: Наукова думка, 1985. - С. 49.

¹⁵ Звідолення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1923 рік. - К., 1924. - С. 4.

¹⁶ Там само. - С. 163.

¹⁷ *Молодчиков О.* Книга Радянської України. - С. 35-36.

¹⁸ ЦДАВО України, оп. I, ф. 177, спр. 115, арк. 7.

¹⁹ Наука на Украине. - 1922. - № 1. - С. 131; 1922. - № 2. - С. 166-167.

²⁰ ЦДАВО України, оп. I, ф. 166, спр. 744, арк. 44-45.

²¹ Книга и книжное дело в Украинской ССР. - С. 49.

²² Звідолення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1922 рік. - Прага, 1925. - С. 3-5.

²³ ЦДАВО України, оп. I, ф. 166, спр. 743, арк. 165-166; Архів Інституту рукопису ЦНБ, ф. I, од. зб. 26260.

²⁴ Там само, оп. I, ф. 177, спр. 323, арк. 1-30.

²⁵ Звідолення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1924 рік. - С. 32.

²⁶ Звідолення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1923 рік. - К., 1924. - С. 69.

²⁷ *Артемівський А.Я.* Що таке Всеукраїнська Академія наук (ВУАН)? - К., ВУАН. - 1931. - С. 88.

²⁸ Вісті ВУЦВК. - 1924. - 15 бер.

²⁹ Див. *Кулінич І.М.* Українсько-німецькі історичні зв'язки. - К.: Наук. думка. - 1969.

³⁰ *Артемівський А.Я.* Що таке Всеукраїнська Академія наук (ВУАН)? - С. 87.

³¹ Звідолення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1926 рік. - К., 1928. - С. 15-16.